

Семантика на адмиратива в българския и албанския език

Галя Нинова (София)

Цель данной статьи – определить семантический инвариант албанского адмиратива, а также сравнить употребление адмиративных форм в болгарском и албанском языках. Отстаивается точка зрения, что в современном болгарском языке исследуемая категория является эмоционально-экспрессивной, контекстуальным употреблением одного из членов опосредованного модуса выражения действия – терминатива, то есть адмиратив в болгарском языке является употреблением модальной субкатегорией. Семантический инвариант категории в албанском языке представляет собой опосредованную информацию.

The main tasks pursued by the present article are to register the differences in the use of the admirative in Bulgarian and Albanian and to define the invariant meaning of the Albanian admirative. The article argues that the Bulgarian category is emotional-expressive, contextual usage of the inferential, while the Albanian admirative can be considered as meditative.

Ключови думи: адмиратив, семантика, модус на изказване на действието, план на миналото, план на настоящето, опосредствана информация, български език, албански език

1. Увод

Основните задачи, които си поставя настоящата статия, са да се регистрират функционално-семантичните съответствия и несъответствия в употребата на адмиративните форми в българския и албанския език, както и да се определи семантичният инвариант на албанския адмиратив. За целите на изследването са експериментирани примери от съвременни албански вестници и списания, тъй като в нито едно изследване не е разгледано функционирането на адмиратива в албанската преса. Коментирани са примери от научни статии и граматики, форуми на български и албански език, художествената литература и националния епос.

Съпоставителни българо-албански изследвания по темата са направени от В. Фридман, П. Асенова и Е. Търпоманова (Фридман 1982; Фридман 1986; Асенова 1996; Търпоманова 2010).

2. Семантика и граматическа същност на адмиратива в български и албански език

В съвременния български език пораждането на адмиративната семантика се определя от придобиването на едно ново знание, което противоречи на предварителните представи на говорещия (Алексова 2004: 21). Р. Ницолова представя семантиката на изказването с адмиратив в български език по следния начин:

Пресупозиция: *Аз узнах, че p* (той е тук), *и това ме учудва тъй като, преди да получа това знание, смятах, че e по-възможно ¬p* (да не е тук).

Асерция: *Аз твърдя, че p.* (Я, той **бил** тук!)

Контрастът между ситуацията, смятана за възможна, означена с пропозицията $\neg p$, и действителната ситуация, означена с пропозицията p , става причина за учудването на говорещото лице (Ницолова 2008: 378).

В статията си *За албанския адмиратив* Й. Миндак (Миндак 1987: 157) посочва „два семантични записа“ на адмиративните форми в съвременния албански език:

1. *По-рано X не смята, че e възможно/необходимо, че z, изведенъж: X си дава сметка, че z.*
2. *По-рано X смята за възможно/необходимо, че не z, изведенъж: X си дава сметка, че z.*

В случая X е говорещото лице, z е аргументът на събитието, което отговаря на определен отрязък от извънезиковата реалност; *възможно/необходимо e (не) z* е семантичната пресупозиция.

При сравнението на пресупозициите в двата езика, би могъл да се направи изводът, че в албански адмиративно изказване се реализира дори когато говорещият не смята за възможна/необходима действителната ситуация, която в крайна сметка се оказва възможна/необходима.

Когато албанският адмиратив има пресупозиция от първия тип, се наблюдава семантично несъответствие в употребата на българския и албанския адмиратив, например:

E pyesin perse e zjedhet këtë mënyrë? Sepse ajo tjetra nuk po ripi uaka!!!

(преди това говорещият не е смятал, че е възможно този начин да не работи, но се оказва, че наистина не работи – адмиратив) – *'Питат ни защо избрахте този начин? Защото другият въобще не работи!!!'* (индивидуатив).

Ако обаче пресупозицията е от втория тип, се наблюдава семантично съответствие в употребата на адмиратива в двата езика, например:

Ti qenkë shumë i shpejtë! (говорещият смята, че другото лице не може да извърши дейността за толкова кратко време, но се оказва, че може) – *Tu si бил много бърз!* (примерът е цитиран по Станков 2009: 328).

В настоящото изследване е застъпена тезата на Г. Герджиков и Кр. Алексова, че адмиративът в български е емоционално-експресивна, контекстуална упо-

треба на един от членовете на 'опосредствания модус на изказване на действието' – конклузива, т. е. той е употреба на модална субкатегория (Герджиков 1984; Алексова 2003). Конклузивното изказване *Станал е директор*. (виждам табелата върху вратата на кабинета му), употребено в съответния контекст (изразяване на учудване на говорещия по повод на изказването) и с подходящата интонация, се реализира като адмиратив: *Я, станал е [+съм] директор!; Той [–съм] станал директор!*

Причините за изпускането на спомагателния глагол *съм* в трето лице са прагматични и са следствие от експресивността и емоционалната натовареност на адмиративните употреби (Герджиков 1984; Алексова 2003).

В албанския език *адмиративът*¹ е отделна категория със собствена глаголна парадигма от четири времена (презенс, имперфект, перфект и плусквамперфект). Ако албанският адмиратив съществува като самостоятелна категория, то той принадлежи към отделна презумтивна модална категория ('вероятностен модус на изказването' по терминологията на Г. Герджиков) (Алексова 2001). Й. Миндак също стига до извода, че адмиративът в албанския език е модална категория (Миндак 1987). Според авторката той се различава от останалите модални категории, които се обособяват при описание на системите на балканските и славянските езици. При тях за всеки неиндикативен израз може да се посочи модален функтор на възможност/необходимост, който се отнася към цялото изказване.

Посредством модусите на изказване на действието ('автономен модус на изказването') в съвременния български език се изразява оценката на говорещия за отношението на изказването на действието към реалността. Категорията показва доколко според говорещия самото съобщение за действието отговаря на действителността (Герджиков 1984: 75).

При адмиративното изказване в албанския ситуацията е различна, тъй като модалният функтор се отнася не до конкретното изказване, а до неговата семантична пресупозиция (Миндак 1987: 155).

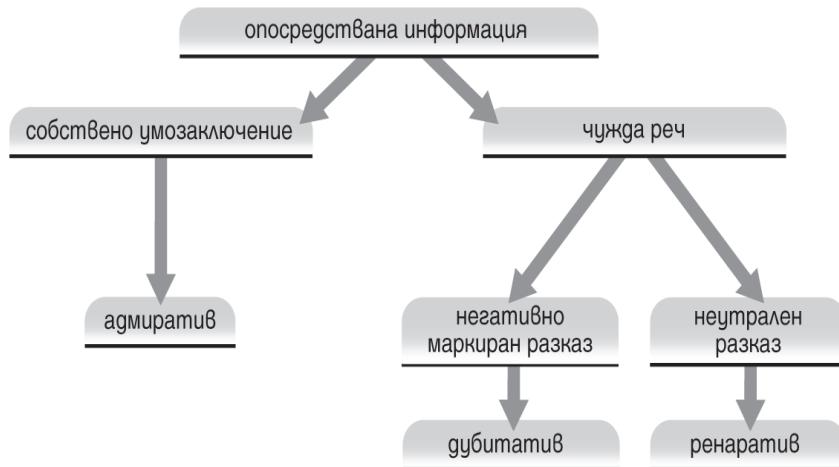
В настоящата статия се защитава тезата, че албанският адмиратив има един семантичен инвариант (*опосредствана информация*), който притежава разнообразни речеви реализации. Той се реализира като *адмиратив* – учудващо собствено умозаключение; *конклузив* – собствен извод, умозаключение, констатация; *репаратив* – неутрално предадена чужда реч и *дубитатив* – негативно маркирана чужда реч (вж. Схема 1, с. 15).

Спецификата на адмиратива в албанския език е, че една от неговите употреби – учудващо собствено умозаключение, се оказва с много по-широва речева реализация. Под собствено умозаключение трябва да се разбира собствен извод, обобщение, заключение, което се основава на разминаване между предходно виждане на говорещия за състоянието на нещата и настоящата му преценка за реалността на съобщаваните факти.

Тези факти и действия могат да са в плана на настоящето или миналото, могат да са основани на собствена или на придобита информация. Реализирането

¹ О. Томич отбелязва, че с френския термин *admiratif* се означава най-честотната употреба на албанските евиденциали – изразяване на учудването на говорещия (Томич 2006: 393–394).

Схема 1. Речеви употреби на семантичния инвариант на албанския адмиратив

на адмиратива преминава през умозаключението като логически процес, на базата на което говорещият установява, че новополучената информация се разминала с предварителната му нагласа, с неговите очаквания или просто предизвиква неговото учудване.

3. Адмиративна семантика

3.1. Семантични несъответствия в употребата на българския и албанския адмиратив

Адмиративът в албанския език се използва за предаване на общовалидни истини². Трябва обаче да се отбележи, че изказванията са подложени на субективната оценка на говорещия: *U zverdhka gjethi i maleve e marrkan tatëpjetë stinët* (адмиратив) – 'Пожълтеят ли листата на дърветата, изнлизват се сезоните' (индикатив); *Njeriu nuk e ditka disa herë kur e nderon dhe kur e poshtëron veten.* (адмиратив) – 'Човек понякога не знае кога нещо му прави чест и кога го унижава' (индикатив) (двата примера са цитирани по Граматика на албанския език 1995: 319).

Говорещият не само подлага изказването на оценка, но подчертава, че това е и негов собствен извод. Такива изказвания могат да бъдат предадени на албански и с индикативно сегашно време, ако изказването е неутрално, непроблематично.

В българския език адмиративни изказвания от този тип не се реализират в плана на сегашното. Подобни употреби се срещат само в плана на миналото в исторически контекст. Предават се с конклузивен аорист: *Археологическите па-*

² Ж.-Л. Душе и Р. Пърнaska наричат тази употреба на албанския адмиратив *генерична* и *гномична* (Душе, Пърнaska 1996: 37–38).

метници в Долината на тракийските царе свидетелстват, че траките са били отлични строители, сръчни златари, металурзи и грънчари и с тези свои умения са допринесли за развитието на античната цивилизация.

Посредством следващите две изказвания говорещият потвърждава собствен извод, за истинността на който настоява: *Po ja që fati qenka fat.* (адмиратив) (примерът е цитиран по Душе, Пърнаска 1996: 37) – 'Да, съдбата си е съдба' (индикатив); *Ja kështu qenka jeta, zoti colonel.* (адмиратив) (по Душе, Пърнаска 1996: 38) – 'Такъв е животът, господин полковник' (индикатив). Изводът може да е широко разпространена истина, но говорещият утвърждава, че това е и негово собствено заключение.

Изказванията *Да, съдбата била съдба.* и *Такъв бил животът, господин полковник.*, без да са интоационно отбелязани с удивителен знак, са натоварени с ренаративна семантика. Изказвания от типа *Такъв бил животът!* и *Съдбата била жестока!* (адмиратив) също предават друг нюанс на изказването: 'аз си мислех, че не е така, но се оказва, че е'.

Употреба на адмиративно сегашно време в албанския език в позицията на индикативно сегашно време в българския език се наблюдава и в следния пример:

Më mirë nuk po vazhdoj, se sot nuk qenkat mirë. – 'По-добре да не продължавам, защото днес не съм добре.'

Говорещият констатира, че не може да продължи своята дейност поради физическо неразположение. Тъй като констатацията почива на собствени усещания и емоции, на български не може да се преведе с адмиративна форма. Наблюдава се интрапарадигматична комбинация от изненадващо заключение, извод, умозаключение, сегашно време и 1 л. ед. ч. В албанския пример става въпрос за вече споменато или неосъзнато собствено действие. В съвременния български език адмиратив в тази семантична позиция се употребява само когато става въпрос за преоценка на виждането:

Я, аз съм можел да го направя! (не бях сигурен, че мога да направя то-ва, но сега преоценявам възможностите си).

В следващия пример авторът на изказването не препредава информация, нико-то пък изказването му се базира на умозаключение. Констатацията му е направена на базата на собствените му наблюдения, изводи:

Si mundet që një njieri, i njëjtë njieri, të jetë njëkohësisht në të gjithë serat e Egjiptit për të thënë a shkruar më pas se paskësh qenë në Egjipt? (адмиратив) – 'Как е възможно един човек, един и същи човек, да се намира едновременно във всички краища на Египет, само с цел да каже и напише после, че е бил в Египет?'

В случая би могло да се говори за едно главно и едно подчинено изречение с глагол за ментална дейност. Налични са говорещо лице и субект на речевата дейност, който е енкодиран. Към изказването биха могли да се приложат два типа коментари. При първия тип трябва да се говори за неутрализация на темпоралната парадигма в българското сложно изречение. При подчинени изречения е

възможна неутрализация на темпоралната опозиция и миналите времена са заменени с времена от сегашния план. По-вероятно обаче е тук да става въпрос за смяна на гледната точка – т. нар. емпатия. *Емпатията* е възможност да се осъзира и разбере друга гледна точка или емоция, способност да се съпреживяват чувствата, мислите и емоциите на другия (вж. Алексова 2008; Алексова 2008a). Гледната точка в цитирания пример е на този, който ще каже и напише, а не на говорещия субект. Срв. бълг. *Може би и емоционалните възприятия му оказват въздействие, за да каже, че е посетил най-красивото кътче?* (индикатив).

В гореизложените примери става въпрос за собствено твърдение, с което говорещият се ангажира.

3.2. Семантични съответствия в употребата на българския и албанския адмиралтив

Наблюдава се и семантично съответствие в употребата на българския и албанския адмиралтив (изразяване на учудването на говорещия, след като е придобил ново знание, което противоречи на предварителните му очаквания, представи, схващания):

Ah, sa „shakaxhi“ paskam qenë! – 'Ax, какъв „шегаджия“ съм бил!'

Срв. бълг. „Чуден свят се навъдил!“ – говореше той, още развълнуван, като смъркаше енфие от тенекиената си кутийка. (Й. Йовков, Дрямката на Калмука); – *Ето, значи, в какво се състои работата!* *Ето къде се криела Тайната!* (Н. Хайтов, Халища); *Я, то можело да се снима и в цял!* (приятна изненада); – *Ха!... – Редингота отново стана насмешилив.* – *Че много сте разговаряли!...* (Д. Димов, Тютюн); – *И туй било патриотизъм!* Благодарим. (А. Константинов, Сеятели на рабски чувства) (иронично учудване).

Изненадата може да бъде както позитивна, така и негативно маркирана, да предизвика приятни или неприятни усещания у говорещия.

Адмиралтивна семантика се среща и в заглавието на албанска статия, написана от говорещото лице, след като то лично е посетило Албания:

Shqipëria e keqe, qenka mbushur me njerëz të mirë...!? – 'Лошата Албания била пълна с добри хора!'

Предварителната негативна нагласа на говорещия какви хора ще срещне, се разминава с реалността и той констатира този факт. Личното му запознаване със ситуацията в Албания поражда личен извод, заключение, което напълно се различава от предходното му знание. От противоречието между предходното знание и неговото лично твърдение се поражда адмиралтивната семантика.

4. Конклузивна семантика

Разнообразната семантика на формите за адмиралтив в албански се допълва от друга негова речева реализация – конклузива:

Madje dhe kartolina me foton time qenkësh shtypur nga kjo faqe. – 'Дори картичката с моята снимка **са препечатали** от тази страница.'

Говорещото лице констатира и се възмущава от факта, че материал за него във вестника е препечатан от друго издание.

В следващия пример на базата на собствено наблюдение говорещият осъзнава, че набраният от него телефонен номер е грешен: алб.: *Ooops, paskam ngatëruar numrin. – 'Опааа, събркал съм номера'.*

В съвременна албанска песен на базата на собствен извод говорещото лице прави равносметка на отношенията си с близък човек: алб.: *Sa gabim e paskam pasur / Që të kam besuar... / Paskam qenë e marrë – 'Колко много съм грешал, / че съм ти сярвал... / бил съм луд'.*

Гореизложените изказвания функционират със значение на собствен извод, констатация, умозаключение.

5. Ренаративна семантика

В албанския език категорията може да се реализира и в своето ренаративно значение (Асенова 1996):

Një ditë fshatari qenka nisur për udhë të gjatë, i paska hipur kalit dhe paska marrë me vete edhe Xhufin. (Примерът е цитиран по Асенова 1996: 571.) – 'Един ден селянинът **тръгнал** на дълъг път, **качил се** на коня и **взел със себе си** и Джуфи.'

Ренаративните форми са често срещани и при един от стандартните варианти за начало на приказки – **имало едно време**:

Na paskësha qenë njëherë (ренаратив) *një bari i dëgjuar, kudo për përgjijet e mençura që* и *jepte* (индикатив) *atyre që e pyesin kur kishin* (индикатив) *ndonjë hall.* (Примерът е цитиран по Асенова 1996: 571.) – '*(Hu) имало едно време* един мъдър овчар, прочут навсякъде с умните отговори, които давал на хората, когато се обръщали към него с някакъв проблем.'

В гореизложения пример албанската местоименна форма *na* (ни) не се превежда на български, тъй като в случая няма граматическо значение. Посредством кратката лична местоименна форма в 1. л. мн. ч. *na* (dativus ethicus) се изразява емоционалното съпричастие на говорещия към изказаното твърдение.

Същата употреба се среща и в албанския героичен епос: *Se nè Shkjau na paska vrà* (ренаратив); / *Na kà vrà* (индикативен перфект) *njat Tahir Gjelin* – 'Убили (ни) ги всички славяните; / Убили са (ни) Taxip Гели' (Г. Фища, Планинска гусла).

Епическото произведение на Г. Фища е написано на гегийски диалект. Както се вижда от приведените примери, за произведението е характерно редуването на ренаративни и индикативни употреби:

M' a mërr mendjaë veç un s' dij / Kniaz Nikolës kah gjith kjo zëmer / Ardhë i paska, qì nen thëmer / Rob Shqyptarët po do me i shtrue, / Edhë at tokë aj me pushtue, / Per të cillen vetoi motit / Shpata rrfé e nji Gjergj Kastrjotit? / E qì s' paska dert aspak, / Se Shqypnì edhë Karadak / Krejt me at punë po i late n' gjak? (G. F i s h t a , Lahuta e Malcís) – 'Предполагам, но не знам / откъде

му дойде тази смелост на княз Никола, / хрумнало му да смачка с крак албанците, / да ги пороби и подчини / и да превземе тази земя, / където някога, в древни времена, / е размахвал сабята си Герг Кастроити? / Не му мигнало окото (буквално нямал притеснение), / че в Албания и Черна гора / причини такова кръвопролитие' (Г. Фища, Планинска гусла).

Употребата на ренаративни форми сред множество от индикативни има емфатични функции³. Подобна употреба се наблюдава и в българските историко-героични песни⁴:

Бил се Марко с турци еничари, / бил се Марко три месеца време, / та отърва девет кадевльци, / седемдесет бели манастири, / осемдесет църкви раваний. Послуша го либе Катерина, / изнесе му църковното рухо / и му тури книги литургийски, / турила ги у свилни дисаги („Крали Марко освобождава три синджира роби“).

В българския език употребата на ренаративни и индикативни форми в рамките на едно изказване и в комбинация с повторението (на една и съща ренаративна форма или на един и същи глагол, реализиран посредством различни модуси на изказване на действието) също е натоварено с емфатична функция.

6. Дубитативна семантика

Адмиративът в албанския език може да се реализира и със значение на негативно предадено несвидетелско действие:

Meqenëse firmëtarë përmend një „shkrim“ timin tek „Shekulli“, (ku gjoja paskam bërë thirrje të votohet në favor të qeverisë), të paktën ta citonte këtë në ligjëratë të drejtë... – Тъй като подписалият споменава един мой текст във в. „Шекули“ (където уж съм бил отправил призив да се гласува за правителството), поне да го читира в пряка реч...'

Akuza e dytë se gjoja projektplani utë qenkësh joreal, këtu godiste. – Второто обвинение е, че моля ти се, нашият проектлан уж бил нереален, натам биеши!'

При тези примери изказването на говорещия е негативно, дори иронично маркирано. То изразява съмнението му в истинността на първичното изказване. Дубитативната семантика е подсилена от частицата за съмнение *gjoja* 'уж'.

Следният албански пример, употребен заедно с тази частица, не може да се преведе на български с дубитативна форма: *Sa shpejt u erdh në përfundim se gjoja*

³ А. П. Ситов разграничава три функции на адмиратива в албански – адмиративна, коментативна и стилистическа. Според автора редуването на адмиратив и индикативен перфект в албанския епос и фолклор може да се обособи като отделна стилистическа (метрическа) функция на категорията (Ситов 1979). В случая по-скоро става въпрос за *ренаративни употреби*, които (в зависимост от контекста) могат да изпълняват различни функции в текста.

⁴ В български език ренаративът е отделен член на категорията *модус на изказване на действието* (евиденциалността).

paskam dalur nga tema. – 'Колко бързо се стигна до извода, че уж съм се отклонил от темата'.

Ако примерът се преведе със съответната дубитативна форма на български (**бил съм се отклонил**), изказването ще придобие нюанс на несъгласие с чужда реч. Ако се наблюдава по-подчертано дубитативно маркирано свидетелство на чужда гледна точка, то тогава в края на изказването би трябвало да стои удивителен знак, а не точка. В разгледания пример става въпрос за предаване на чужда реч за собствените действия на говорещото лице в 1 л. ед. ч. Комбинацията на преизказността и първото лице придава дубитативен нюанс на изказването.

Дубитативна семантика се наблюдава в следния пример:

*A ёshtë e moralshme nga ana e tij tē sillet sikurse unë qenkat „i keqi“? – A морално ли е от негова страна да се държи сякаш аз **съм бил** „ло-шият“?*

На преден план са изведени отношенията между двама партньори. Единият от тях се възмущава от факта, че другият винаги търси вината само у него. Наблюдава се негативно маркирана чужда реч.

7. Изводи

В статията са разгледани редица речеви употреби на адмиратива в албански език. Те са сравнени с изказвания на български, които заемат същите семантични позиции. Посредством съпоставителния метод са изведени приликите във функционирането на адмиратива в двата езика, както и спецификите в употребата на албанския адмиратив. В албанския език адмиративната употреба е преобладаваща. Сферата на употреба на албанския адмиратив в плана на сегашното е по-широва от тази на адмиратива в българския език.

Библиография

- Алексова 2001: Кр. Алексова. Значение и граматическа същност на българския адмиратив. – В: *Обучението по български език в началото на XXI в.* Смолян, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ (филиал Смолян), 2001, 27–33.
- Алексова 2003: Кр. Алексова. *Адмиративът в съвременния български език.* София, Сема РШ, 2003.
- Алексова 2004: Кр. Алексова. Адмиративът в българската разговорна реч. – В: *Проблеми на разговорната реч.* Книга VI. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2004, 21–35.
- Алексова 2008: Кр. Алексова. За два феномена при съвместната употреба на времената в българското сложно изречение: емпатията и темпоралните неутрализации (с акцент върху преподаването на български език като L2). – В: *Езиков свят*, 2008, № 6, 7–22.
- Алексова 2008a: Кр. Алексова. Проблемът за неутрализациите на темпоралните опозиции и смяната на гледната точка в българското сложно изречение в преподаването на български език на чужденци, говорещи френски език. – В: *Пета*

международнa конференция „Езикът – феномен без граници“, 12–14 юни 2008 г.
Варна, 173–181.

- Асенова 1996: P. Assenova. Habitorja e shqipes dhe mënyra e ritregimit e bullgarishtes. – In: *Seminari XVII ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*. Tirana, 18–31 gusht 1996, 565–579.
- Герджиков 1984: Г. Герджиков. *Преизказването на глаголното действие в български език*. София, 1984.
- Граматика на албанския език 1995: F. Agalliu, E. Angoni, Sh. Demiraj, A. Dhrimo, E. Hysa, E. Lafe, E. Likaj. Sh. Demiraj [Red.] *Gramatika e gjuhës shqipe. I. Morfollojia..* Tirana, Akademia e shkencave, 1995.
- Душе, Пърнаска 1996: J.-L. Dushet, R. Pernaska. L'Admiratif albanais: Recherche d'une invariante sémantique. – Zl. Guencheva [Ed.] *L'Énonciation médiatisée*, Louvain and Paris, Peeters, 1996, 31–46.
- Миндак 1987: J. Mindak. O albańskim admiratiwie. – *Acta Baltico-Slavica*. T. XVII. PAN, 1987, 153–161.
- Ницолова 2008: Р. Ницолова. *Българска граматика. Морфология*. София. УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Ситов 1979: А. П. Ситов. Категория адмиратива в албанском языке и ее балканские соответствия. – В: *Проблемы синтаксиса языков балканского ареала*. Ленинград, Наука, 1979, 90–124.
- Станков 2009: Л. Станков. *Албански език. Фонетика, морфология, синтаксис, лексикология*. София. УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
- Томич 2006: O. Tomić. *Balkan Sprachbund. Morpho-syntactic Features*. Dordrecht, Springer, 2006.
- Търпоманова 2010: Е. Търпоманова. Адмиративът в български и албански език. – *Български език*, 2010, № 1, 45–66.
- Фридман 1982: V. A. Friedman. Admirativity in Bulgarian Compared with Albanian and Turkish. – In: *Bulgaria: Past and Present*. Vol. 2. Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, 1982, 63–67.
- Фридман 1986: V. A. Friedman. Evidentiality in the Balkans: Bulgarian, Macedonian and Albanian. – In: J. Nichols, W. Chafe. [Eds.] *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*, (Advances in Discourse Processes). Vol. 20. Norwood, NJ Ablex, 1986, 168–187.

e-mail: galja.ninova@gmail.com